

MABRUK DJURAYEV,

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi

Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“DEVONI FONIY”NING TURK-ISLOM MUZEYI NUSXASI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqola Foni (Alisher Navoiy) “Devoni Foni”sining Turkiyadagi Turk-islom muzeyi fondida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxasi tavsifiga bag‘ishlangan. Unda qo‘lyozma manbaning holati, tuzilishi, qaysi janrlarga oid qancha she‘rlar mavjudligi haqida ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Foni, Ogah Sirri Levend, Hamid Sulaymon, “Devoni Foni”, Turk-islom muzeyi, qo‘lyozma, g‘azal, ruboiy, muammo, lug‘z, qasida, tatabbu‘, tavr, muxtara.

Аннотация: Статья посвящена описанию рукописного экземпляра Фани (Алишера Навои) “Дивани Фани”, хранящегося в фонде Турецко-исламского музея Турции. Содержит сведения о состоянии рукописного источника, его структуре, количестве стихотворений и жанрах.

Ключевые слова: Алишера Навои, Фани, Агах Сирри Леванд, Хамид Сулейман, “Дивани Фани”, Турецко-исламский музей, рукопись, газель, рубаи, муамма, лугз, касыда, татаббу, тавр, мухтара.

Annotation: This article is dedicated to the description of the manuscript copy of Alisher Navai-Fani’s “Divani Fani” kept in the fund of the Turkish-Islamic Museum of Turkey. It contains information about the condition of the manuscript source, its structure and the number of poems in which genres.

Key words: Alisher Navai, Fani, Agoh Sirri Levend, Hamid Suleyman, “Divani Fani”, Turkish-Islamic Museum, manuscript, ghazal, rubai, muammo, logz, ode, tatabbu‘, tawr, mukhtara.

Alisher Navoiy asarlarining mo‘tabar qo‘lyozma nusxalari dunyoning turli kutubxona fondlarida saqlanib kelmoqda. Ular qatorida zullisonayn shoirning fors tilidagi ijodi yig‘indisi bo‘lmish “Devoni Foni”ning ham e‘tiborli qo‘lyozma nusxalari hozirgi kunda Fransiya, Turkiya hamda Eron davlatlarining qo‘lyozma fonlarida mavjud. Jumladan, “Devoni Foni”ning “Turk-islom” muzeyi kutubxonasida saqlanayotgan №1952 raqamli nusxasi haqidagi ilk ma‘lumotlar turk filologi, professor Ogah Sirri Levendning “Turkiye kitapliklarindaki Nevai yozmalari”[2. 209] nomli katalogida uchraydi. Turk professorining tavsifiga ko‘ra ushbu qo‘lyozma “Devoni Foni”ning XVI asrga oid eng ishonchli, mukammal nusxalaridan biri ekanligi taxmin etilgan. Qo‘lyozmaning qog‘ozi qadimiy, yozuvi ta‘liq, 167 varaqdan iborat, har bir sahifada 15 satr joylashgan, miniatyuralar miqdori 3 ta: 2^a, 113^b hamda 140^b varaqlarda joylashgan. Ko‘chiruvchi xattotning nomi hamda ko‘chirilgan sanasi mavjud emas [3. 286].

Kitobning o‘lchami 24,7x17,2 sm. Matn o‘lchami esa 15,6x9,2 sm. Manba suqutli. Manbani ko‘zdan kechirganimizda uning oralaridan beshta varaq yo‘qolgani ma‘lum bo‘ldi. Muqovasi uch

tamgʻali boʻlib, charmdan ishlangan, qora rangda, muqovaning ichki qismi esa aabrubahor qogʻoz bilan qoplangan. Keyinchalik jild qayta taʼmirlangan, orqa muqovasi yaʼni soʻl toʻqa mavjud emas. Ogah Sirri Levand ayni nusxaning mundarijasini ham berib oʻtgan. Uning toʻliq tarkibi quydagicha:

Mundarijasi

№	Debocha va janrlar	Soni	Varaqlari
1	Debocha		2 ^b - 3 ^a
2	Qasida	6	4 ^a - 24 ^a
3	Gʻazal	468	24 ^a - 141 ^a
4	Musaddas	1	141 ^a - 142 ^a
5	Marsiya	1	142 ^b - 144 ^b
6	Tarix	1	144 ^b
7	Qitʼa	36	144 ^b - 148 ^a
8	Ruboiy	67	148 ^a - 154 ^a
9	Tarix	16	154 ^a - 155 ^b
10	Muammo	341	155 ^b - 166 ^a
11	Lugʻz	6	166 ^a -167 ^a [2. 185]

Undan tashqari turk saytida ham uning qisqacha tavsifi berilgan, lekin unda berilgan devon tarkibi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarda ayrim xatoliklar koʻzga tashlanadi. Masalan, devonda 458 gʻazal, 117 qitʼa, 119 muammo borligi[5.] qayd etilgan.

Oʻzbek navoiyshunos va matnshunos olimi Hamid Sulaymon “Devoni Foni”ning Turkiya-da saqlanayotgan bu nusxasi haqida Ogah Sirri Levandning maʼlumotiga asoslangan holda fikr yuritib, uni Parij nusxasiga nisbatan qiyoslagan holda shunday fikrni bildiradi: - “Turk-islom” muzey kutubxonasidagi bu nusxada qasida, gʻazal, qitʼa, ruboiy janrlari turkumida Parij nusxasiga (inv №285) nisbatan anchagina sheʼrlar etishmaydi. Shunga qaramay, bu nusxaning Parij nusxasi kabi kompozitsiyasi, barcha janrlarni qamrab olishi va debochaga egaligi jihatidan devonni avtor redaksiyasiga eng yaqinlaridan deb hisoblansa, xato boʻlmaydi [4. 155].

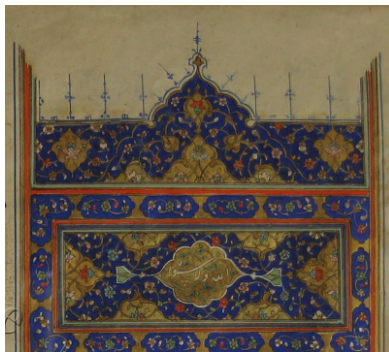
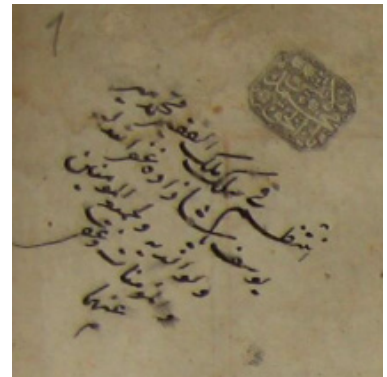
Ayni qoʻlyozma nusxasining boshida yaʼni 1^a varagʻiga sakkiz burchakli muhr bosilgan boʻlib, unga quyidagi yozuv bitilgan: - “يا محمد لا تنس الحق” - “**Ey Muhammad Haqni unutma**”. Muhrning ostida esa quyidagi jumla yozilgan: انتظم في سلك ملك الفقير محمد مير يوسف پاشازاده غفر الله له و لوالديه و لجمع المؤمنين و المؤمنات و عفى عنهما *“Intazoma fi suluk muluk alfaqir Muhammad Mir Yusuf poshozoda Gʻafirulloh lahu val validayyahu val jamiul muʼminina val muʼminot va afi anhumo*” - “**Faqir Muhammad Mir Yusuf Poshozoda tartibladi. Alloh uni, uning ota-onasini va barcha moʻminlar hamda moʻminalarni magʻfirat qilsin va ularni afv etsin**”. Ogah Sirri Levand “Turkiye kitapliklarindaki Nevai yozmalari” katalogida hamda uning katalogiga asoslanib maʼlumot bergan Hamid Sulaymon oʻz dissertatsiyasida “Faqir Muhammad Yusuf” deb yozilgan boʻlib, negadir “mir” soʻzi tushurib qoldirilgan. Shuningdek, ular ushbu nusxaning koʻchiruvchisi maʼlum emas, deb maʼlumot berilgan. Bizningcha muhrdan keyin kelgan yuqoridagi jumla kotibga ishora qilmoqda.

“Devoni Foni”ning Turk-islom muzeyi kutubxonasida saqlanayotgan №1952 raqamli nusxasining 1^a varagʻidagi muhr va jumla.

1^b varaq esa boʻsh. 2^a varaqda 1 miniyatura bor, 2^b varaqdan esa matn boshlanadi, boshida esa quyidagi yozuvga ega unvon mavjud: بياض الله و لا سواد. Kitob debocha bilan boshlangan. Debochadan soʻng munojot qasidasining kichik qismi joylashgan, barcha varaqlar, shuningdek, gʻazal boʻlimlari ham havorang hamda tillarang jadvalga olingan. Har bir gʻazalning boshida quyidagicha sarlavhalar mavjud: ... تتبع خسر... kabi soʻzlar yozilgan deb maʼlumot bergan

Ogah Sirri Levand [2. 185] va ayni ma'lumot Hamid Sulaymon dissertatsiyasining "Devoni Foniy"ga bag'ishlangan qismida ham aks etgan. Lekin biz qo'lyozmani tadqiq etish jarayonida unvon o'rtasidagi yozuvda **الله و لا سواه** - jumlasini emas, balki **الله و لا سواه** "Alloh va undan boshqa hech kim" yozuvining o'zi ekanligi ma'lum bo'ldi.

"Devoni Foniy"ning Turk-islom muzeyi kutubxonasida saqlanayotgan №1952 raqamli nusxasining 2^b varag'idagi unvon

Ushbu unvon ostidan ya'ni 2^b varaqdan **بيت القسيده همه خيل سخن**

bayti bilan devon boshlangan. Asosiy matnlar qora siyoh bilan, sarlavhalar esa qizil rangli siyoh bilan yozilgan. Bu nusxa debochaga ham ega bo'lib, debochada qasidalar haqida bayon etilgan. Debochadan so'ng "Sittayi zaruriya" tarkibidagi qasidalar o'rin olgan. Ushbu nusxadagi birinchi qasida uning tarkibidagi "Ruhul qudus" qasidasi bo'lib, uning boshlanishi yo'q. Bizningcha debochaning oxiri hamda "Ruhul qudus" qasidasining boshlanishi yozilgan varaqlar yirtilgan yoki tushib qolgan. U quyidagi

47-bayt bilan boshlangan va oldingi 46 bayt yozilgan varag'i ushbu nusxada mavjud emas:

لباس برگ چو اشجار باغ را پوشید

شد از نمایش هر یک چو گنبد مینا [1. 4^a]

Undan so'ng Foniyning "Aynul hayot" [1. 6^b], "Tuhfatul afkor" [1. 9^b], Hakim Anvariya Tatabbu' "Qutul qulub" qasidasi [1. 12^b], Xoqoniya tatabbu' "Tuhfatul najot" ("Minhojun najot") qasidasi [1. 16^a], Amir Xusrav Dehlaviya tatabbu' "Nasimul xuld" qasidalar [1. 20^a] o'rin olgan. "Nasimul xuld" qasidasi to'liq emas. Uning oxirgi bayti hamda "Xamd" g'azalning boshi joylashgan varaq yo'qolgan. Ya'ni "Xamd" g'azalning boshlanish to'rt bayti, qasidaning esa oxirgi o'n uch bayti joylashgan varaq ham mavjud emas.

23^b-24^a varaqlar

Ayni shu boshlanishi mavjud bo'lmagan "Xamd" g'azaldan keyin etti baytdan iborat bir "Na't" g'azal joylashgan bo'lib, undan so'ng Xoja Hofizning "الا يا ايها الساقى ادر كاساً و ناولها" qasidaga tatabbu' bilan 24^a varaqdan g'azallar boshlangan:

رموز العشق كانت مشكلا با لكاس حلها

اهل كشم لح دى امن تلولحم تقوقى نأ هك [1. 24^a]

Manbadagi g'azallar ikki ustunli jadval ichiga yozilgan. Ayrim g'azallarni esa kotib jadvaldan tashqariga ya'ni hoshiyaga yonbosh tarzda ko'chirib yozgan. Masalan, 29^b varaqdagi "muxtara", 30^a varaqda "tatabbuyi Mir Suhayli", 30^b varaqdagi "tatabbuyi Xazrat Maxdum", 31^a varaqdagi "tatabbuyi eki az akobur", 37^b varaqdagi "muxtara", 38^a varaqdagi "tatabbuyi Xazrat Maxdum", 50^b varaqdagi "tatabbuyi Maxdum", 51^a varaqdagi "muxtara", 79^b varaqdagi "tatabbuyi

Mir”, 80^a varaqdagi “muxtara”, 88^b varaqdagi “tatabbuyi Xazrat Maxdum”, 89^a varaqdagi “muxtara”, 89^b varaqdagi “tatabbuyi Maxdum”, 98^b varaqdagi “tatabbuyi Maxdum”, 114^a varaqdagi “tatabbuyi eki az akobur”, 125^b varaqdagi “muxtara”, 126^a varaqdagi “muxtara”, 130^b varaqdagi “tatabbuyi Xoja”, 131^a varaqdagi “tatabbuyi Maxdum” kabi 19 ta g‘azal hamda 64^a varaqdagi bir bayt hoshiyadan o‘rin olgan.

Shuningdek, ushbu nusxada ayrim g‘azallarning alifbo bo‘yicha qaysi harfga ekanligi ham qizil siyohda ajratib yozilgan. Bunga misol qilib – ho, د, - dol, ذ - zol, ص - sod, ض - zod, ط - to, ظ - zo, ع - ayn, غ - g‘ayn harflarini keltirishimiz mumkin:

A y n i
n u s x a n i n g
g ‘ a z a l l a r

joylashgan qismida ham ayrim nuqsonlar mavjud. Ulardan biri varaqlar orasidan ba‘zilarining yo‘qolganidir. Misol uchun 26 va 27-varaqlar orasida 1 varaq yo‘qolgan. 26b varaqdagi “tatabbu‘yi Mir Xusrav va dar tavri Xoja” sarlavhali g‘azalning oxirgi 3 bayti yozilgan varaq, 27a varaqdagi “tatabbu‘yi xazrat Maxdumiy” g‘azalining boshidagi 4 bayti yozilgan varaq yo‘qolgan.

Ayni nusxada g‘azallar “Tatabbu‘yi Mir” g‘azalining quyidagi matlali g‘azali bilan yakunlanadi:

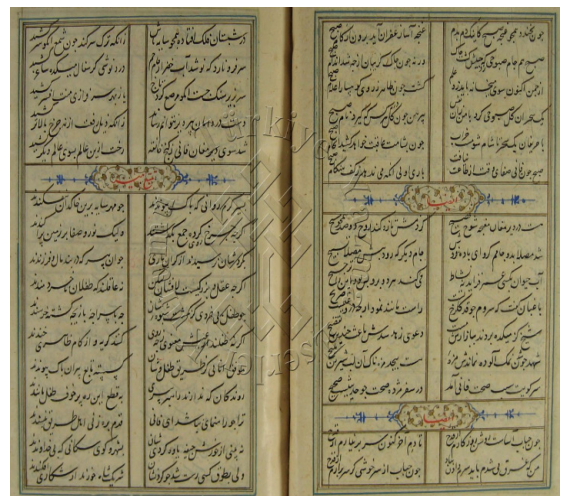
اگر فرهاد و شیرین هر دو دوران من بودی

یکی شرمنده از من آن یک از جانان من بودی [1. 141^a]

Varaqalar yo‘qolgani bilan bog‘liq yana bir holat 58 va 59-varaqlar orasida bo‘lib, ular orasida ham bir varaq yo‘q. 58^b varaqning oxirida ح - ho harfiga tugagan g‘azalning oxiri, 59^a varaqda esa د - dol harfiga tugagan g‘azalning boshlanishi yozilgan varaq yo‘qolgan.

58^b va 59^a varaqlar

Ushbu nusxa tarkibidan o‘rin olgan 474 ta g‘azalni qaysi harfga qancha g‘azal ekanligini quyidagi jadvalda ko‘rib chiqamiz.

Jadval

№	Harflar	G‘azallar soni	Varaqolari
1	ا	39 ta	24a – 33a
2	ب	24 ta	33a – 39a
3	ت	73 ta	39a – 57a
4	ث	1 ta	57a
5	ج	4 ta	57a – 58a
6	ح	3 ta (1 tasi 2 bayt)	58a – 59a
7	د	94 ta	59a – 82b

7	د	1 ta	83a
8	ر	7 ta	83a – 84b
9	ز	5 ta	85a- 86a
10	س	7 ta	86a – 88a
11	ش	26 ta	88a – 94a
12	ک	1 ta	94a – 94b
13	خ	1 ta	94b
14	ط	1 ta	94b – 95a
15	ظ	1 ta	95a
16	ع	3 ta	95a – 96a
17	غ	2 ta	96a – 96b
18	ف	2 ta	96b – 97a
19	ق	2 ta	97a – 97b
20	ک	1 ta	97b
21	ل	7 ta	98a – 99a
22	م	67 ta	99a – 116a
23	ن	34 ta	116a – 124b
24	و	17 ta	124b – 128b
25	ه	15	128b – 132a
26	ال	1 ta	132a
27	ی	35 ta	132a – 141a
	27 harfga	474 ta	24a – 141a

Ushbu nusxadan o‘rin olgan g‘azallarning ayrimlari jildning oralaridan yo‘qolgan besh varaq hisobiga to‘liq emas. Ba’zi g‘azallarning boshlanishi yo‘q bo‘lsa, ba’zilarining oxiri joylashgan varaq yo‘qolgan. Masalan, “Hamd” g‘azalning boshlanishi yo‘q. Shuningdek, 6 ta varaqning yo‘qolgani sababli ayni nusxada “خ” harfiga umuman g‘azal mavjud emas. Biz alifbo bo‘yicha tartiblab sanab chiqqan jadvalda g‘azallar soni soni 474 ta tashkil etdi. Bu jihatidan Ogah Serri Levand katalogida berilgan devon tarkibidan 6 donaga ko‘pdir. Chunki biz to‘liq bo‘lmagan g‘azallarni ham sanoqqa kiritdik, masalan, 98a varaqdagi “Lom” harfiga boshlangan g‘azallarning dastlabikisi varaq yo‘qolgani sababli faqatgina maqta saqlanib qolgan xolos. Biz uni ham g‘azallar sanog‘iga kiritib o‘tishni maqul topdik.

G‘azallardan so‘ng 141^a varaqdan musaddas boshlangan. Uning sarlavhasi ham qizil siyoh bilan jadval ichiga ajratib yozilgan. Musaddasning sarlavhasi quyidagicha: **غزل حضرت محدوم که بحکم** – **“Oliy hukm bilan Xazrat Maxdum g‘azaliga bog‘langan musaddasdir”**. Musaddas quyidagi bayt bilan boshlanib, 142^a varaqda tugaydi va u 27 baytdan iborat:

کردمی در خاک کوی دوست ماوا کاشکی

سودمی رخسار خود بر خاک آن پا کاشکی [1. 141^a]

Musaddasdan so‘ng “مودخم ترضح هی ثرم” sarlavhali marsiya o‘rin olgan bo‘lib, 142^a varaqdan boshlangan va u 71 baytdan iborat. Marsiya quyidagi bayt bilan boshlanadi:

هر دم از انجمن چرخ جفای دیگرست

هر یک از انجم او داغ بلایی دیگرست [1. 142^b]

Ayni marsiya quyidagi 71-bayt bilan yakunlanadi:

شاه معنی را گر صورت افتاد چین

باد تا شحر شه صورت و معنی آمین [1. 144^b]

Ushbu marsiyadan so‘ng bir tarix joylashgan bo‘lib, u to‘rt baytdan iborat. Undan keyin qit‘alar joylashgan va ular 36 tadan iborat. Quyidagi qit‘a bilan boshlanadi:

هر انکه از همه اشخاص پر مشقت دهر

برید و ساخت وطن در حریم تنهای [1. 144^b]

Bu nusxada qit'alar 36 ta bo'lib, har bir qit'a orasiga chiroyli gullar bilan chizilgan jadval o'rtasiga – ayzan – “yana” so'zi qizil siyoh bilan yozilgan. Ularning ayrimlari hoshiyaga yozilgan. Bunga misol tariqasida 147^a varaqdagi 1 ta, 147^b varaqdagi 1 ta qit'ani keltirishimiz mumkin. Qit'alar quyidagi bayt bilan boshlanuvchi qit'a bilan yakunlanadi:

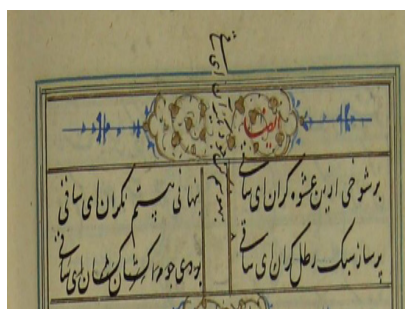
هر که او راست گشت و روشن دل

در سیهچال دهر بد روز ست [1. 148^a]

Qit'alardan so'ng 148^a varaqdan ruboiylar o'rin olgan bo'lib, ular orasiga – valahu – “valahu” so'zi qizil siyohda yozilgan va ular quyidagi baytli ruboiy bilan boshlangan:

ای بیحد و عد هر نفست حمد و ثنا

و ز صد چندین حمد و ثبات استغنا [1. 144^b]

Ushbu nusxada 67 ta ruboiy o'rin olgan bo'lib, har bir ruboiy jadvalning ichiga yozilgan va ularning bazilarining orasiga qizil siyohdagi – valahu – “bu ham uniki”, bazilarining orasiga esa – ayzan – “yana” so'zi bilan ajratilgan. 153^b varaqdagi bir ruboiy kotibning xatosi tufayli to'rtinchi misra noto'g'ri ko'chirilgan va uning ustiga chizib qo'yilgan. Ayni misraning to'g'ri varianti vertikal shaklda misralar orasiga yozilgan.

Bu janr quyidagi bayt bilan boshlanuvchi ruboiy bilan yakunlanadi:

لاف از دانش نیست بجر نادانی

دانستن جهل علم شد تا دانی [1. 148^a]

Ruboiylardan so'ng Tarix janriga oid she'rlar o'rin olgan bo'lib, ular 154^a varaqdan quyidagi bayt bilan boshlanadi:

گوهر کان حقیقت در بحر معرفت

کو بحق واصل شد و در دل نبودش ماسواه [1. 154^a]

Manbadagi tarixlar soni 16 tani tashkil etadi hamda 155^b varaqda quyidagi bayt bilan yakunlanadi:

ی ر ع ا ش ن آ ی ط و ط ن ا م ز ح ی ص ف

س و ر ع ی ن ا ع م ر ک ب ز ش د و ب ه ک [1. 155^b]

Tarix janriga oid 8 ta she'r – “Fit torix” deb yozilgan bo'lsa, 154^b varaqdan, 155^b varaqqacha o'rin olgan sakkizta she'rga – “قطعه” – “Qit'a” deb sarlavha qo'yilgan va har bir tarix orasiga – ayzan – “yana” so'zi qizil siyohda yozilgan.

Ushbu nusxada muammolar 351 tani tashkil etgan bo'lib, ular 155^b varaqdan quyidagi baytli muammo bilan boshlanadi:

گر نباشد در دل خونین خدنگت متصل

[از چه بر بالا و پایش نماید خون دل 1. 155^b]

Muammolarning javobi baytlarning to'g'risidagi o'ng va chap hoshiyasiga qizil siyohda yozilgan.

Manbaning oxirida lug'zlar o'rin olgan bo'lib, ular oltitadan iborat va 166^a varaqdan boshlanadi. Lug'zlarning javobi qizil siyohda jadvalning o'rtasida yozilgan. Ilk lug'z quyidagi bayt bilan boshlanadi:

چه مه مثال بود انکه در لطافت هست

خباکه نبودش از مهوشان دهر مثال [1. 166^a]

Ushbu nusxa oxirida “Taxtiravon” lug‘izining quyidagi bayti bilan yakunlanadi va ayni nusxaning oxirida kolofon mavjud emas:

جسم او شد چارو جاننش سه و لیکن ز ان سه شد

دو بمحنت بارکش و ان یک براحت کامکار [1. 167^a]

Xulosa qilib aytish mumkinki, Alisher Foniyning “Devoni Foniy” asarining e’tiborli qo‘lyozma nusxalaridan biri bo‘lgan ushbu nusxaning ishonchli adabiy manba sifatida muhim ahamiyatga ega. Garchi bu nusxa ham Foniyning barcha forsiy she’rlarini o‘zida jamlamagan, ko‘chirilgan sanasi ko‘rsatilmagan bo‘lsa-da, undagi matnlarining ravonligi, janrlarning alohida ajratib ko‘rsatilgani, har bir she’r alohida jadvallar ichiga yozilgani hamda bu nusxa debocha, unvon va varaqlarning izchilligini ta’minlash maqsadida har bir varaqda poygirga egaligi uning ishonchli manba sifatidagi ahamiyatini yuqori darajada ekanligini belgilaydi.

Ushbu nusxadagi miniatyuralar

2^a varaqdagi miniatyura

113^b varaqdagi miniatyura

140^b varaqdagi miniatyura

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Foni. *Devoni Foni. Turk-islom muzeyi. №1952.*
2. Agoh Sirri Levend. *Turkiye kitapliklarindaki Nevai yozmalari. Turk tarih kurumi basimevi – Ankara, 1958.*
3. Хамид Сулейман, *Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УзССР 1961.*
4. Хамид Сулаймон. *Навоийнинг “Фоний” девони. // Шарқ юлдузи. №9. – Тошкент. 1965.*
5. [TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI – Eser detayı](https://portal.yek.gov.tr/). (<https://portal.yek.gov.tr/>)